

Rycerskie hełmy garnczkowe z XIII i XIV w. w kontekście inscenizacji bitwy pod Płowcami.

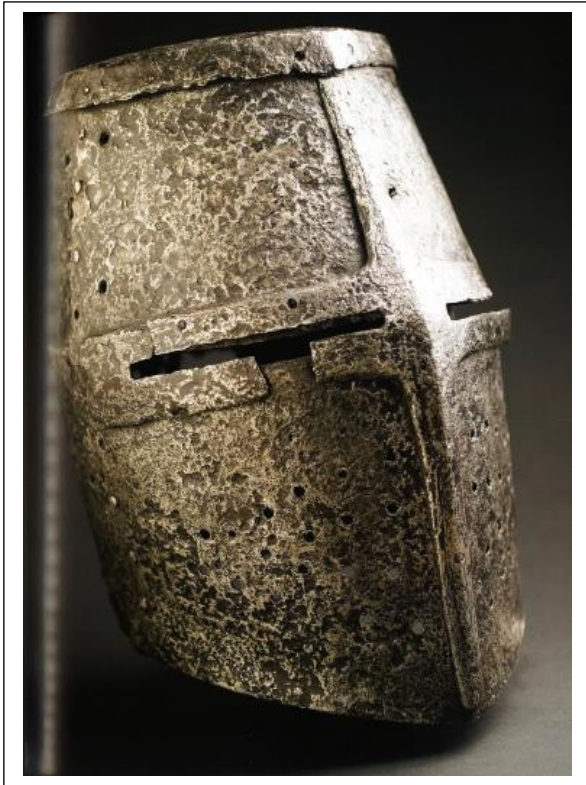
Od ponad 20 lat na polach miejscowości Płowce pod Radziejowem odbywa się inscenizacja bitwy z 1331 roku, rozegranej pomiędzy wojskami Zakonu Niemieckiego, a siłami króla Władysława Łokietka. Jest to jedna z wielu inscenizacji historycznych upamiętniających jakże ważne wydarzenie z historii Polski. Choć inicjowana przez społeczników impreza ma znaczny rozmach, gromadzi dużą liczbę widzów, jest wspierana przez instytucje samorządowe oraz realizowana przez kilkuset rekonstruktorów, nie doczekała się do tej pory znaczącej rangi w polskim środowisku rekonstruktorskim. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest swoista niefrasobliwość uczestników imprezy, przejawiająca się w nieprecyzyjnym (niekiedy niedbałym) odtwarzaniu wydarzenia pod kątem datowania prezentowanego wyposażenia i uzbrojenia. Jednak od lat organizatorom zależy na podniesieniu jakości rekonstrukcji. Co więc stoi na przeszkodzie aby tę jakość znacząco podnieść? Prawdopodobnie właśnie datowanie tej imprezy. Bitwę stoczono w I połowie XIV wieku (1331), a zdecydowana większość rekonstruktorów średniowiecza w Polsce skupia się na 3 okresach: XIII wieku, początku XV wieku i późnym XV wieku. Jest to spowodowane występowaniem imprez datowanych głównie na te okresy oraz koniecznością poniesienia znacznych nakładów finansowych na przygotowanie adekwatnego wyposażenia. Wobec powyższego wyposażenie datowane na I połowę wieku XIV należy do rzadkości, a ci rekonstruktorzy, którzy takowe posiadają, często wymawiają się od udziału w imprezie wytykając jej niski poziom rekonstruktorski. Nota bene jest to swoisty paradoks: jak bowiem podnieść poziom imprezy, skoro ci, którzy mogliby to zrobić wzbraniają się przed udziałem w tym wydarzeniu? Dlatego też wychodząc naprzeciw opiniom wyrażanym przez uczestników edycji z 2026 roku oraz próbując wspomóc organizatorów imprezy kieruję do zainteresowanych udziałem w przyszłych edycjach ten krótki tekst, będący przeglądem znanych zabytków hełmów rycerskich z interesującego nas okresu. Przyjąłem przy tym następującą zasadę: o ile dany zabytek pochodzi z okresu do 50 lat przed wydarzeniem, uznaję, że może być użyty w jego rekonstrukcji. O ile jednak datowanie zabytku wyraźnie (np. 20 lat) wychodzi w przyszłość poza datę wydarzenia, użycie jego repliki odradzam.

Jednym z najbardziej charakterystycznych elementów uzbrojenia dla określonych okresów historycznych jest hełm. Dlatego też tej części wyposażenia uczestników zmagających pod Płowcami poświęcam ten materiał. Omawiając poszczególne zabytki staram się również opisać ich najbardziej charakterystyczne cechy konstrukcyjne i funkcjonalne, co może pomóc zainteresowanym w odtworzeniu tego elementu wyposażenia.

1. **Hełm z Dargen**¹ - znaleziony w XIX w. w Dargen na Górze Zamkowej (Schlossberg) na Pomorzu Zachodnim lub w Meklemburgii. Datowany na rok 1270 – 80. W okresie bitwy pod Płowcami przestarzały, ale możliwy do użycia w rekonstrukcji wydarzenia. Posiada liczne otwory techniczne do mocowania labrów, fasunku i klejnotu. Otwory oddechowe okrągłe, umieszczone symetrycznie po obydwu stronach dolnej płyty twarzowej. Listwy wzmacniające część twarzową na osi pionowej i wokół szczelin wzrokowych. Brak otworu mocowania hełmu łańcuchem do

¹ Hełm oraz jego nowożytna kopia, znajdująca się w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku opisane przez autora w artykule naukowym: *Hełm garnczkowy w zbiorach militariów Muzeum Zamkowego w Malborku*. w: *Studia Zamkowe*, t. VI, Malbork 2019.

napierśnika (potwierdzenie XIII-wiecznego datowania hełmu). Płaskie zwieńczenie szczytu hełmu. Osłona czoła i potylicy montowana nitami z dwóch płyt.

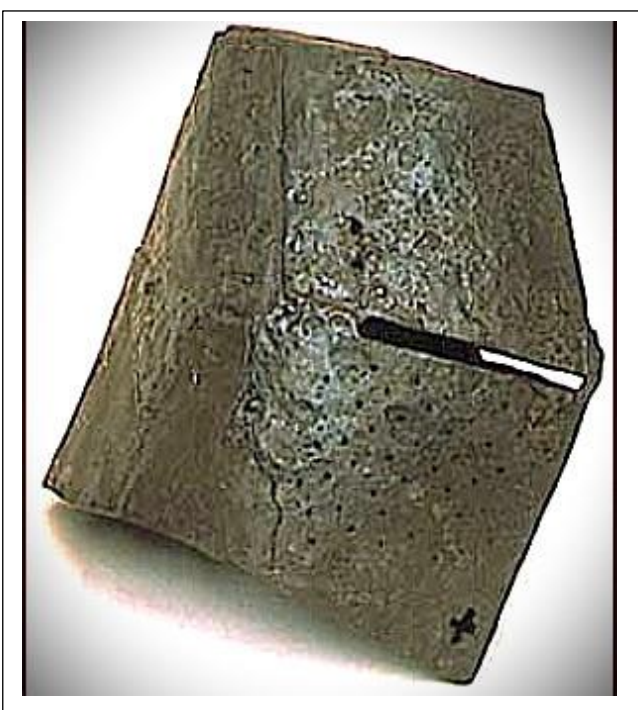
2. **Hełm z Aranas** - odnaleziony w 1916 roku przez archeologa Brora Schnittgera podczas wykopalisk na terenie ruin zamku Aranäs w szwedzkim regionie Västergötland. Datowany na rok ok. 1300. W okresie bitwy pod Płowcami typowa konstrukcja, wskazana do użycia w rekonstrukcji. Widoczne otwory techniczne do mocowania labrów, klejnotu i fasunku. Otwory oddechowe w kształcie przewróconego półkrzyża, umieszczone symetrycznie, po obydwu stronach dolnej płyty twarzowej. Pomiędzy szczelinami wzrokowymi listwa wzmacniająca, stanowiąca przedłużenie pionowej osi dolnej płyty twarzowej. Brak otworu mocowania hełmu łańcuchem do napierśnika (patrz wyżej). Płaskie zwieńczenie szczytu hełmu. Osłona czoła i potylicy montowana nitami z dwóch płyt.

3. **Hełm z Bolzen** – odnaleziony w Bolzano (Tyrol Południowy, północne Włochy) i przypisywany do dawnej komandorii Zakonu Krzyżackiego w tym mieście. Datowany na rok ok. 1300. W okresie bitwy pod Płowcami typowa konstrukcja, wskazana do użycia w rekonstrukcji wydarzenia. Widoczne otwory techniczne do mocowania labrów, klejnotu i fasunku. Otwory oddechowe w kształcie przewróconego półkrzyża, umieszczone symetrycznie po obydwu stronach dolnej płyty twarzowej. Pomiedzy szczelinami wzrokowymi listwa wzmacniająca, stanowiąca przedłużenie pionowej osi dolnej płyty twarzowej. Brak otworu mocowania łańcuchem do napierśnika. Płaskie zwieńczenie szczytu hełmu. Osłona czoła i potylicy montowana nitami z dwóch płyt.

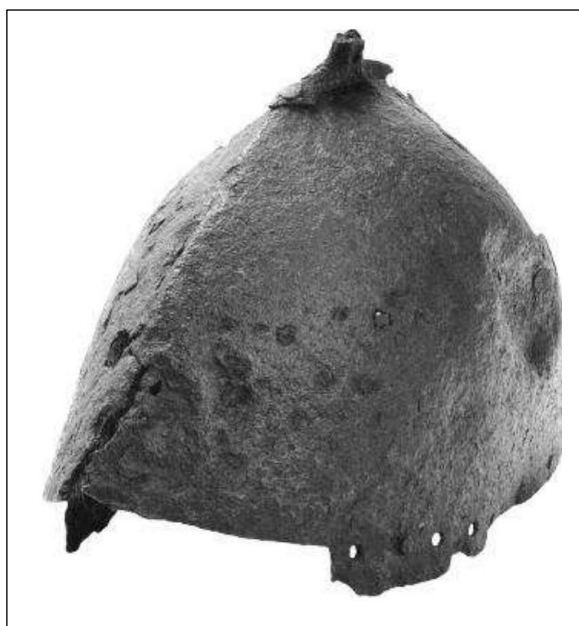

4. **Hełm z Madeln (A)** - oryginał odnaleziony jesienią 1940 roku w ruinach zamku Madeln (Schloss Madeln) niedaleko Pratteln w Szwajcarii. Datowany na lata 1280-90. W okresie bitwy pod Płowcami przestarzały, ale możliwy do użycia w rekonstrukcji wydarzenia. Posiada liczne otwory techniczne, a także rząd nitów nad szczelinami wzrokowymi do mocowania labrów, fasunku i klejnotu.

Otwory oddechowe liczne, małe, okrągłe, umieszczone po prawej stronie dolnej płyty twarzowej. Pomiędzy szczelinami wzrokowymi krótka listwa wzmacniająca, stanowiąca przedłużenie pionowej osi dolnej płyty twarzowej. Otwór w kształcie krzyża przy dolnej krawędzi prawej strony płyty twarzowej do mocowania łańcuchem do napierśnika. Płaskie zwieńczenie szczytu hełmu. Osłona czoła i potylicy montowana nitami z dwóch płyt.

5. **Hełm z Carluke** – Szkocja. Datowany na lata 1300 – 1325. W okresie bitwy pod Płowcami konstrukcja typowa, nowoczesna, wskazana do użycia w rekonstrukcji wydarzenia. Typ przejściowy od hełmów z płaskim zwieńczeniem szczytu, do form półkulistych, wypukłych. Posiada wyraźny uchwyt mocowania klejnotu na szczycie hełmu. Ze względu na brak pozostałych elementów hełmu, inne cechy konstrukcyjne niemożliwe do określenia.

6. **Hełm z Dalecina** – Odkryty na zamku Dalecin na Morawach w roku 2008.

Datowany na I ćwierć XIV w. W okresie bitwy pod Płowcami typowy, wskazany do użycia w rekonstrukcji wydarzenia. Widoczne nieliczne otwory techniczne oraz rząd nitów nad szparami wzrokowymi do mocowania fasunku. Otwory oddechowe liczne, okrągłe, umieszczone niesymetrycznie po obydwu stronach dolnej płyty twarzowej. Pomiędzy szczelinami wzrokowymi krótka listwa wzmacniająca, stanowiąca przedłużenie pionowej osi dolnej płyty twarzowej. Przy dolnej krawędzi prawej strony płyty twarzowej otwór w kształcie krzyża do mocowania łańcuchem do napierśnika. Duże, lekko wypukłe zwieńczenie szczytu hełmu. Osłona czoła i potylicy montowana nitami z dwóch płyt.

7. **Hełm z rzeki Traun**² - Znaleźisko z rzeki Traun (Austria) z 2 poł. XIX w. Hełm datowany na I ćwierć XIV w. Forma typowa dla okresu bitwy pod Płowcami, wskazana do użytku w rekonstrukcji wydarzenia. Ze względu na zły stan zachowania zabytku niewidoczne otwory techniczne. Otwory oddechowe liczne, okrągłe i podłużne, umieszczone niesymetrycznie po obydwu stronach dolnej płyty twarzowej. Duże, lekko wypukłe zwieńczenie szczytu hełmu z wyraźnym uchwytem do mocowania klejnotu. Osłona czoła i potylicy wykonana z jednej płyty.

8. **Hełm z Kussnacht** – odnaleziony w roku 1917 w ruinach zamku Gesslerburg w Kussnacht nad rzeką Rigi (Szwajcaria). Datowany na I ćwierć XIV wieku. Konstrukcja typowa dla okresu bitwy pod Płowcami, wskazana do użycia w rekonstrukcji wydarzenia. Widoczne liczne otwory techniczne

² Hełm oraz jego nowożytna kopia znajdująca się obecnie w zbiorach Muzeum Zagłębia w Będzinie opisane przez autora w artykule naukowym: *Kopia hełmu garnczkowego z rzeki Traun w zbiorach malborskich*. w: *Studia Zamkowe*, T. IX, Malbork 2022.

oraz rząd nitów nad szparami wzrokowymi do mocowania fasunku. Liczne, okrągłe otwory oddechowe po prawej stronie płyty twarzowej. Pomiedzy szczelinami wzrokowymi listwa wzmacniająca, stanowiąca przedłużenie pionowej osi dolnej płyty twarzowej. Przy dolnej krawędzi tej samej płyty otwór w kształcie krzyża do mocowania łańcuchem hełmu do napierśnika. Półkuliste zwieńczenie szczytu hełmu z uchwytem mocowania klejnotu. Osłona czoła i potylicy wykonana z jednej płyty.

9. **Hełm z Treuchtlingen** – odnaleziony w 1983 na południowym dziedzińcu zamku Treuchtlingen (Niemcy). Datowany na lata 1290 – 1300. Konstrukcja typowa dla okresu bitwy pod Płowcami, wskazana do użycia w rekonstrukcji wydarzenia. Widoczne liczne otwory techniczne do mocowania fasunku. Zachowane okrągłe otwory oddechowe po prawej stronie płyty twarzowej. Pierwotnie pomiędzy szczelinami wzrokowymi listwa wzmacniająca, stanowiąca przedłużenie pionowej osi dolnej płyty twarzowej. Przy dolnej krawędzi tej samej płyty otwór w kształcie krzyża do mocowania łańcuchem hełmu do napierśnika. Lekko wypukłe zwieńczenie szczytu hełmu. Osłona czoła i potylicy wykonane z dwóch płyt łączonych nitami.

Hełmy garnczkowe i wielkie poza ramami chronologicznymi wydarzenia.

W światowych zbiorach muzealnych i kolekcjach prywatnych istnieje jeszcze kilkanaście hełmów zaliczanych do typu hełmów garnczkowych lub wielkich, jednak albo są one datowane na okres późniejszy od omawianego wydarzenia, albo ich pochodzenie nie jest do końca wyjaśnione lub należyce udokumentowane i należy zachować dużą ostrożność w traktowaniu ich jako pewnego źródła wiedzy na temat tego rodzaju uzbrojenia. Aby nie pozostać gołosłownym wymienię niektóre najbardziej znane przykłady.

Hełmy zbyt późno datowane:

1. **Hełm z Tannenbergu**³ – odkryty w roku 1849 w ruinach zamku Tannenberg koło Moguncji (Niemcy). Datowanie na rok ok. 1350.

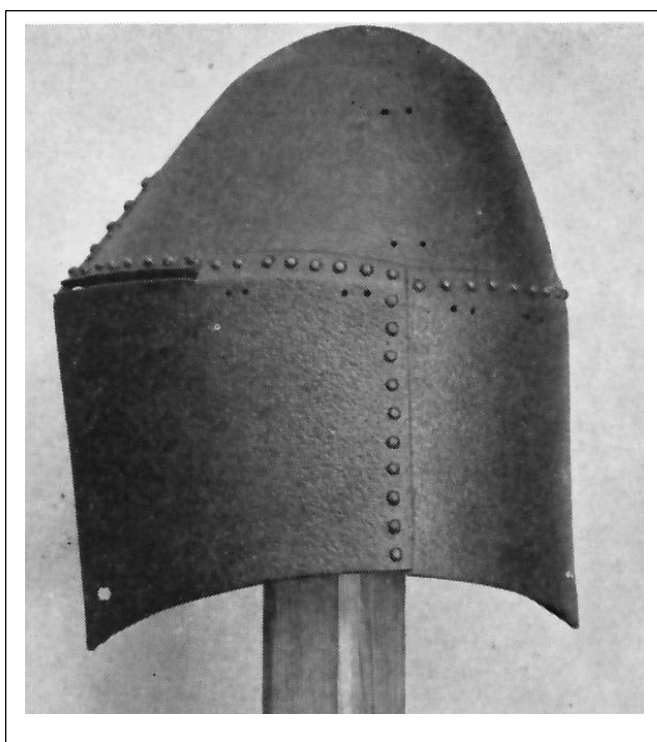
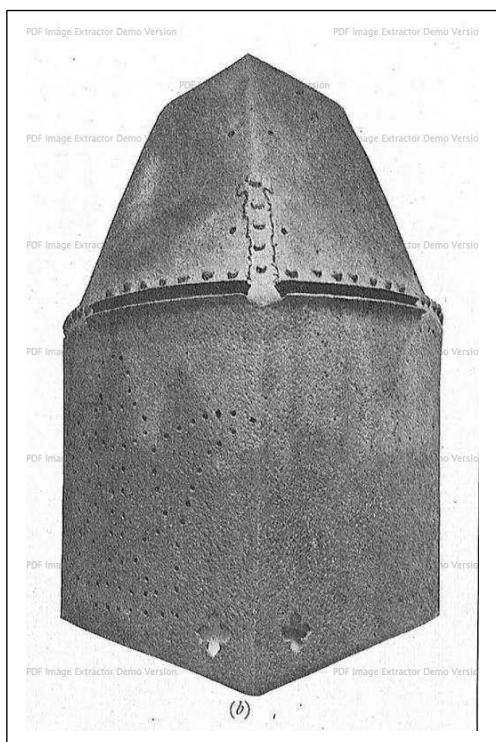

2. **Hełm z Madeln (B)** – odkryty w ruinach zamku Madeln. Datowany na lata 1340-1370.

³ Hełm oraz jego nowożytnie kopie znajdujące się obecnie w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku i Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie opisane przez autora w artykule naukowym: *Kopie hełmu wielkiego z Tannenbergu w zbiorach malborskich*. w: *Studia Zamkowe*, t. VII, Malbork 2020.

3. **Hełm Czarnego Księcia** Edwarda Woodstock – oryginał zachowany w katedrze Canterbury. Datowany na II połowę XIV wieku. Być może wykonany po jego śmierci w 1376 roku.

4. **Hełm Richarda Pembridge** – oryginał zachowany w Edynburgu. Datowany na II połowę XIV wieku.

5. **Hełm z Tower** – przechowywany w Zbrojowni Królewskich w Leeds. Datowany na połowę XIV w.

6. **Hełm z Norymbergi** – odkryty w 1924 roku w kościele pw. Wszystkich Świętych w Kleinschwarzenloche pod Norymbergą. Oryginalny hełm Hansa Rietera von Kornburg. Datowany na połowę XIV wieku. Malowanie wtórne w XVI lub XVII wieku.

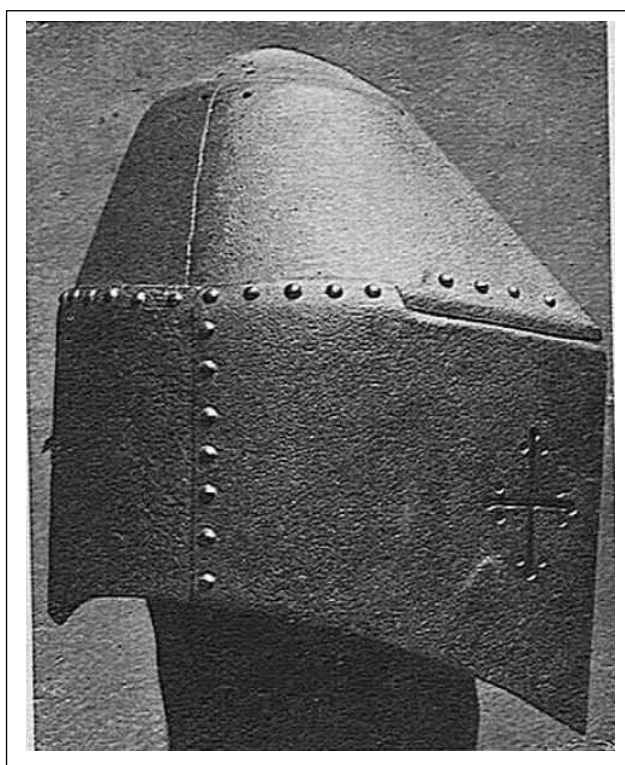

Hełmy nieznanego pochodzenia.

7. **Hełm z Kopenhagi** – przekazany do Danii z Arsenалу Berlińskiego. Czas i miejsce odkrycia oraz pochodzenie nieznane. Podejrzewana nieautentyczność obiektu. Być może kopia XIX wieczna. Przedstawia typ hełmu turniejowego z końca XIV wieku.

8. **Hełm z kolekcji księcia Carla von Preussen** – zaginął w 1945 roku w Berlinie. Czas i miejsce odkrycia oraz pochodzenie nieznane. Podejrzewana nieautentyczność obiektu. Być może kopia XIX wieczna. Przedstawia typ hełmu turniejowego z końca XIV wieku.

Ten krótki i niepełny przegląd zachowanych w muzeach europejskich hełmów garnczkowych i wielkich pozwala na ogólną orientację w zagadnieniu stosowalności tego rodzaju uzbrojenia ochronnego w okresie bitwy pod Płowcami. Ogromna ilość materiału poglądowego znajduje się w ikonografii, dlatego od lat na polach inscenizacji bitew średniowiecznych pojawiają się liczne i różne warianty hełmów garnczkowych i wielkich nie objętych przedstawionym zbiorem. Jest to zjawisko całkowicie zrozumiałe. Taki sposób kreowania elementów uzbrojenia ochronnego w rekonstrukcji nie wydaje się niewłaściwy, jednak pod warunkiem zachowania pewnej ilości stałych zasad konstrukcyjnych i funkcjonalnych, o których informują nas właśnie zachowane, przytoczone powyżej zabytki.

Warto zwrócić uwagę, że takie cechy jak wielkość i kształt zwieńczenia szczytu hełmu, a także stopień nachylenia płyty czołowej mają związek z chronologią poszczególnych hełmów. Wynikały one ze zmian taktycznych, zmieniającego się uzbrojenia ofensywnego na polach bitew oraz rozwoju możliwości wytwórczych. Funkcja hełmu wpływa na jego konstrukcję, a wraz z tym komfort użytkowania. Rozwój kodyfikacji turniejowej pociągał za sobą specjalizację uzbrojenia ochronnego stąd na przykład zmiany w rozmieszczeniu i formie elementów wentylacji hełmów stosowanych także do walk turniejowych. Istotne jest, że praktycznie we wszystkich zaprezentowanych hełmach płyty dolne nałożone są na płyty górne (a nie odwrotnie, jak często spotyka się to we współczesnych kreacjach rekonstruktorskich), ponieważ podstawową funkcją prezentowanych hełmów była ochrona przed uderzeniem kopii (najczęściej na wprost), a nie miecza (z góry), który pozostawał bronią drugiego rzutu. Jednym z najistotniejszych elementów funkcjonalnych wykonania repliki hełmu garnczkowego jest jego sposób umieszczenia go na głowie rekonstruktora. Hełmy garnczkowe – pomimo pozornej prostoty konstrukcji – sprawiają w tym wypadku wiele problemów. Nagminne są przypadki opadania hełmu, przekręcania się wokół głowy itd. powodujące brak widoczności i wpływające na niski komfort i spadek bezpieczeństwa. Wynika to z braku praktyki, jak również z niewiedzy pociągającej za sobą działanie metodą eksperymentu (prób i błędów). Dlatego też na zakończenie tego skromnego poradnika zacytuję kilka sposobów na rozwiązanie tego problemu. Wszak wszystkie przedstawione powyżej hełmy (także te o nieznanym pochodzeniu) zaopatrzone są w liczne otwory techniczne, których najczęściej brak we współcześnie wykonywanych replikach, a służące między innymi właśnie wyścieleniu i stabilizacji hełmów na głowach wojowników.

Etapy i elementy montażu wyściółki:

Skórzany otok (pasek montażowy): Do wewnętrznej ściany hełmu, tuż nad linią wzroku, często nitowano gruby pasek skóry. Łby nitów (niekiedy szlifowane na płasko) były widoczne na zewnątrz hełmu, tworząc charakterystyczną linię wokół dzwonu.

Część amortyzująca (fasunek): Do skórzanego otoku doszywano właściwy wkład z lnu lub miękkiej skóry. Składał się on z kilku płatów (często 4 do 6) schodzących się u góry na kształt tulipana.

Regulacja wysokości: Końce płatów wyściółki posiadały dziurki, przez które przeciągano rzemień. Ściąganie lub luzowanie rzemienia pozwalało idealnie dopasować głębokość osadzenia hełmu na głowie.

Wypełnienie (opcjonalne): Same płaty lnu lub skóry mogły być pikowane i wypełnione włosiem końskim, wełną lub pakułami. Stosowano także wypełnienie pikowane mocowane za pomocą rzemieni lub sznureczków poprzez znajdujące się w ściankach hełmu otwory techniczne.

Często jednak funkcję głównej amortyzacji pełnił dodatkowy gruby, pikowany czepek, który rycerz zakładał na głowę przed włożeniem hełmu i kaptura kolczego.

Mocowanie podbródkowe: Do tego samego skórzanego stelaża (lub bezpośrednio do dolnych płyt bocznych) nitowano paski podbródkowe, które stabilizowały hełm podczas gwałtownych ruchów.